

MŰHELY

LUKÁCS OLGA

APOLOGIA ET PROTESTATIO

A magyar hitviták korának XVII. századi korszakát idézzük ezzel a címmel. A szóban forgó mű teljes latin címe „Apologia et Protestatio legatorum et ministorum ecclesiarum Hungaricarum, adversus iniquissimas Monacho-Iesuitarum criminationes, quibus Serenissimum DOMINUM STEFANUM BOCSKAY Dei gratia Hungariae et Transylvaniae principem, genitemque Hungaricam, in odia & contemptum potentissimorum Germaniae Principum inducere & adversus eos, more Iesuitico concitarentes Arianismi insimulare non sunt veriti”¹ – azaz e rendkívül fontossággal bíró irat témája az erdélyi fejedelem megvédelmezése a rágalmak ellen.

Az „apologia” kifejezés görög eredetű igéje alatt a „védekezni, magát igazolni, magát menteni” fogalmakat értjük. A keresztyén egyház őskorában és a reformáció korszakában volt divatos műfaj. Olyan vallási művet értettek alatta, amelynek politikai, egyházpolitikai célja volt,² így a magyar egyház követői és lelkészei is ehhez a műfajhoz fordultak fejedelmük, Bocskai István megvédelmezésére.

A református fejedelem hitvédelmére íródott politikai röpiratnak hosszú ideig csak két példánya volt ismeretes, az egyik a Magyar Tudományos Akadémián, a másik a baseli egyetem könyvtárában.³ Ezekon, valamint a későbbiekben előkerült példányokon a megjelenés éveként a „Bartphae Excudebat Iacobus Klös Anno MDCVIII.” áll, azaz hogy Bártfán nyomtatott, 1608-ban. A szövegben viszont ez a mondat szerepel: „Datum Cassoviae in libera Civitate Hungariae, die decima sexta Iunii Anno Domini Millesimo Sexcentissimo sexto.”⁴ A két évszám irodalomtörténeti szempontból évtizedeken keresztül vita tárgyát képezte.

Mikor íródott és jelent meg e mű?

Révész Kálmán a Protestáns Szemlében 1906-ban magyar nyelvre fordította az iratot.⁵ Hosszú ideig az ő véleménye volt a mérvadó, mely szerint 1606-ban elkészült ugyan

¹ „A magyar egyházak követőinek és szolgálóinak Apológiája és tiltakozása a jezsuita barátok alaptalan vádjai ellen, melyekkel ÓFELSÉGÉT BOCSKAY ISTVAN urat Magyarország és Erdély fejedelmét és a magyar nemzetet, Németország igen hatalmas fejedelmei előtt gyűlölség és megvetés tárgyává tenni és ellenük őket jezsuita módra felingerelni akarván, azokat ariánizmusnak vádjával illetni nem átalították.” (A továbbiakban: Apologia.)

² V. ö. Hans-Rudolf Müller-Schwefe: Apologetik. In: Theologische Realencyklopädie, III. k. Berlin, 1978. 371–429. o.; Oskar Skarsaune: Apologie. Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Negyedik kiadás, Tübingen, 1998. I. k. 630–631. o.

³ Az Akadémián található példány faksimiljét közli Révész Kálmán az 1906-os Protestáns Szemle mellékletében. E tanulmány az említett közlés alapján készült.

⁴ „Kelt Kassán, Magyarország szabad városában az Úr 1606. esztendejének június 16. napján.”

⁵ Veress István is lefordította az Apológiát és megjelentette a Debreceeni Protestáns Lapban. 1898. 375–377. o.

a vitairat, de a bécsi békekötés eseménye, valamint a fejedelem halála miatt csak 1608-ban jelent meg először nyomtatásban.⁶

A marosvásárhelyi Teleki Tékában található Bod Péter „Continens redivivum eruditorum in Hungariae et Transilvania virorum, qui saeculo XVII. viverunt, memoriam” című kézírata,⁷ melyben az írásunk tárgyát képező vitairat Szenczi Molnár Albert-féle kiadásával kapcsolatosan ez áll: „Apologia illa edita Bartphae 1606. Titulus est: Apologia et protestatio...” Tehát, Bod Péter egy 1606-os kiadásról tesz említést, amelynek az utókor, bizonyítékok hiányában, nem tulajdonított nagy jelentőséget.⁸

Valóban, a legutóbbi időkgig az 1606-os kiadásnak csak egy 1812-ben készült kézirat másolata volt ismeretes.⁹ Később azonban több nyomtatott példány is előkerült.¹⁰ Erről tanúskodik a Gesamtkatalog der Preussischen Bibliotheken V. kötete, ami az 1606-os kiadás egy példányának lelőhelyeként a Göttingeni Egyetem Könyvtárát jelöli meg.¹¹

Zsindely Endre az előkerült három – „Bartphae, excudabet Iacobus Klös anno MDCVIII” impresszummal ellátott – kiadás alapján¹² 1978-ban arra a megállapításra jutott, hogy az iratot 1608-ban háromszor is kiadták,¹³ és úgy vélekedett, hogy ezek a példányok hamisan tüntetik fel a kiadás helyét. Megállapítása a következő érvekkel támasztható alá: az Apologiában használt betűtípusok eltérnek a Klöss nyomtatványiban használtaktól. Amennyiben összevetjük az 1608. évi kiadásokat, apró eltéréseket lehet bennük felfedezni,¹⁴ és az is megállapítható, hogy mindegyik más-más szedésről készült és a címlapok díszei is különböznek. Az egyik kiadvány díszei megegyeznek az ugyan bártfai Gutgesell nyomda 1595-1598. évi kiadványaiból ismertekkel,¹⁵ azonban kimutatható, hogy Klöss nyomdája csak 1615-től használta a Gutgesell készletét, és hogy az említett motívum a németországi nyomdáknak volt általánosan elterjedt, így például Thomas de Villiers hanai nyomdász egy 1605. évi kiadványának a címlapján is felfedezhető. Mindezek alapján joggal föltételezhető, hogy az 1608-as kiadásokat nem Bártfán, hanem külföldön, Hanauban nyomtatták.¹⁶

Érdekességként érdemes még megemlítenünk, hogy az 1606-os kiadás 4 oldal terjedelmű, míg az 1608-asok 7 oldalasak.¹⁷

⁶ Révész Kálmán: Bocskay István Apológiája. In: *Protestáns Szemle*, 1906. (a továbbiakban: Révész: Bocskay) 304–311. o.

⁷ „A Magyarországon és Erdélyben a XVII. században élt kiváló férfiak emléke.”

⁸ Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai, Szerk. Dézsi Lajos. Budapest, 1898. (a továbbiakban: NLI) 300. o.

⁹ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 1043/4: 76–77 lev.

¹⁰ Régi magyarországi nyomtatványok. II. 1601–1635. Szerk. Borsa Gedeon és Hervay Ferenc. Budapest, 1983. (a továbbiakban: RMNy) 941. Bártfa, 1606.

¹¹ Gesamtkatalog der Preussischen Bibliotheken. V. Berlin, 1934. 7. 5. 7967.

¹² Régi magyar könyvtár. Az 1473–1711-ig megjelent nem-magyar nyelvű hazai nyomtatványok jegyzéke. Budapest, 1883. (a továbbiakban: RMK) III. Pótlások, 2. füzet. 5767. Haunau, 1608.; 5768. Haunau, 1608.; 5769. Haunau, 1608.

¹³ Zsindely Endre: Szenci Molnár Albert mint Bocskai „Apológiájának” kiadója. *Magyar Könyvszemle*, 1978. (a továbbiakban: Zsindely.) 353–355.

¹⁴ Az RMK III. 5767. a másik két kiadástól abban tér el, hogy a „Icsuitarum” és „dominum” szó végén nem alkalmaz rövidítést, az ívjelzés kisbetűs. Az RMK III. 5768. viszont abban tér el, hogy a „Jesuitarum” és „Dominum” szóban a szóvég rövidítve van. Az RMK III. 5769. annyiban különbözik az előző kettőtől, hogy a „Jesuitarum” és „dominum” szó végén alkalmaz rövidítést és az ívjelzés nagybetűs.

¹⁵ Soltész Zoltánné: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. Budapest, 1961. LX. tábla, 5. sz.

¹⁶ RMK III. Pótlások, 2. füzet. 5767. Haunau, 1608.; 5768. Haunau, 1608.; 5769. Haunau, 1608.

¹⁷ V. ö. Gesamtkatalog der Preussischen Bibliotheken. V. Berlin, 1934. 7. 5. 7967.; 2. 7. 5968.

Az újranyomás háttérben Szenczi Molnár Albert áll, aki 1608. június 12-i naplóbejegyzésében megemlíti,¹⁸ hogy a Hanaui Biblia nyomásának idején az Apológiát is kiadta. Zsindely Endre a három kiadás egyikének egy példányán megtalálta Szenczi 1608. április 28-án keltezett kéziratot dedikációját.¹⁹ A Szenczi-szövegben „recurdi curavi Apologiam Ungaricam Boczkai” áll.²⁰ Ebből arra következtethetünk, hogy az Apologia Bártfán 1608-ban magyar nyelven is megjelent.²¹ A fent említett kiadásokra utal Pázmány Péter 1609-ben Alvinczi Péterhez intézett Öt szép levelében: „Mi az oka, hogy a felföldi Caluinista kialtoc, abba az Apológiába oltalmazó irásba, melliet nem regen nyomtatánac. Megh akaruán mutatni, hogy az megh holt Bocskai Istuán, nem volt Arianus, anni sok modnekül való hazugságokat füztec egybe.” A „nemrégén nyomtatánac” kifejezés alapján Vásárhelyi Judit azonban azt sem tartja kizártnak, hogy Pázmány az 1606-os kiadásra gondol.²²

Az Apologia megjelenésének körülményeiről, valamint terjesztésének módjáról kevés adatunk van, de feltételezzük, hogy széles körű érdeklődésre tarthatott számot. Mivel Szenczi Molnár Albert nyomtatta ki, így minden bizonnyal több példány állhatott rendelkezésre.²³ A vitairat terjedésének útját Szenczi naplójából kiindulva kísérelhetjük meg rekonstruálni. Leveleiből megtudjuk, hogy ő maga juttatott el a példányokból illetékes helyekre, német udvarokba és barátainak. Kapcsolatban állott Wolf Hermannal, aki 1608. április 5-én kelt levelében értesíti, hogy az Apologia példányát eljuttatta Móricz hesseni fejedelemhez, Ludovicus Luciuszhoz²⁴ és Georg Rehmhez is.²⁵ Vásárhelyi Judit Szencziről írt könyvében részletesen nyomon követi mindazoknak a névsorát, akikhez Szenczin keresztül jutott el az Apologia.²⁶

Nagy érdeklődést keltett az Apologia a Németországban tanuló magyar peregrinus diákok között is. Szenczi naplójából tudjuk, hogy 1608. május 19-én kelt levelében Keserői Dajka János²⁷ példányokat kért az Apológiából és értesíti őt, hogy az nagy visszhangot keltett, és az igénylők között van Johann Crocius is, az ő (Szenczi) egykori menzatórsa.²⁸ Farkas Gergely leveléből pedig megtudjuk, hogy Szenczi több példányt látta el a Marburgban tanuló magyar diákokat:²⁹ Filicky János 1608. július 31-én Siegenből köszönte meg a küldeményt,³⁰ Henisch György professzor pedig 1609. március 2-án írt köszönőlevelet a számára eljuttatott példányokért: „Pro exemplaribus Apologiae ecclesiarum Hungaricarum Bartphae excusis tibi habeo gratiam.”³¹

¹⁸ RMK I. 413. Arról tesz említést, hogy a Telki-Téskában található Szenczi-naplóban, helyesen, még az 1608. június 12-ét jelöli meg keltezésül, nem július 12-ét.

¹⁹ Zsindely, 353–355.

²⁰ NLI 300. o.

²¹ RMK II. 330 ajánlása.

²² *Vásárhelyi Judit: Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében.* Budapest, 1985. 1985. (a továbbiakban: *Vásárhelyi*, 1985.) 20. o.

²³ Vö. *Révész*, 304–312. o.

²⁴ NLI 256. o.

²⁵ Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 4. Szenczi Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz. Összcáll. *Csanda Sándor és Keserői Bálint.* Szeged, 1978. 278–279. o.

²⁶ *Vásárhelyi*, 1985. 19–20. o.

²⁷ NLI 262. o. Keserői Dajka János ekkor tanulmányúton volt Marburgban és 1618–1633 között lett Erdély református püspöke.

²⁸ NLI 261. o. Johann Crocius (1590–1659). Herbornban és Marburgban tanult, később a marburgi egyetem tanára lett.

²⁹ NLI 273. o.

³⁰ NLI 279. o.

³¹ NLI 301. o.

Miért volt fontos két évvel Bocskai halála és a bécsi békeszerződés létrejötte után ismét kinyomni és terjeszteni az Apológiát? Két okot említhetünk.

1. 1606. június 23-án a szerződő felek megbízottai aláírták a bécsi béke szövegét, 1606. december 29-én azonban meghalt Bocskai István. A német fejedelemségek megosztottsága miatt és főleg a katolikus fejedelemségek felvilágosítása érdekében volt szükség azoknak a vádakkal az elosztására, amelyekkel az Apologia vitatkozott; szerzői tudták, hogy a katolikus nagyhatalom, Spanyolország, támogatja Rudolf protestánsellenes lépéseit. Ez még sürgetőbbé tette a védekezést.

Az Apologia 1608-as újranyomása és annak terjesztése a magyar hallgatók között, nem volt haszontalan a magyarországi protestáns rendek számára sem.³² 1608 áprilisában Mátyás főherceg a magyar, morva és sziléziai rendek támogatásával magához ragadta a hatalmat³³ és 1608. szeptember 29-re koronázási országgyűlést hívott össze Pozsonyba. A katolikus főpapság – Forgách Ferenc érsekkel az élen – ellenezte a bécsi megállapodások pontjainak életbe léptetését és mindent elkövetett azok érvénytelenítésére. A protestáns magyar rendek katonai fenyegetéshez folyamodtak, amire a főpapság aláírta a bécsi pontokat.³⁴ Az események pergése miatt érzékelhető, hogy a bécsi béke pontjaiban összefoglaltak életbeléptetése, még annak aláírása után is, nehézségekbe ütközött,³⁵ annál is inkább, mivel a Bocskai emléke, valamint a magyarok elleni rágalom és támadások a békekötés után is meg-megújultak. Így minden olyan dokumentum, amely a Bocskai személyét ért támadások ellen íródott, hozzájárulhatott a rendi alkotmány tiszteletben tartásához és a protestáns követelések külföld előtti, mindenek előtt a német udvarok előtti elismertetéséhez.³⁶

Az utókor előtt ismert, hogy az Apológiában foglalt vádak fő terjesztője a prágai udvar volt: Rudolf császár úgy informálta a választófejedelmeket, hogy Bocskai ariánus és a magyar nép semmilyen keresztény hitet nem követ, a német népet ellenségének tekinti, a lutheránusokat üldözi és hogy Bocskai a lutheri hiten levő papokat ölette.³⁷ A prágai udvarban, közvetlenül a bécsi békekötés megkötése előtt az a hír szállongott, hogy Bocskai megőrült, és örvöngésében kárt tett volna magában, Bécsben pedig azt híresztelték, hogy meghalt.³⁸

Rudolf prágai udvarának szüksége volt a vádra. Időközben folyt a törökellenes háború is és a prágai diplomácia tartott attól a lehetőségtől, hogy szövetség jöhet létre Bocskai és a török között. (Köztudomású volt, hogy a török Bocskai fejedelemmé választása után sietett elismerni őt és fejedelmi (királyi) felségjelvényeket ajándékozott neki.)

A prágai udvarnak biztos értesülései voltak Bocskainak a török nagyvezírral folytatott tárgyalásairól. A Medgyesen tartott országgyűlés után Bocskai Illésházy sürgető kérésére Kassára ment, majd 1605. október 23-án Sárospatakra. Onnan küldött meghívót a rendeknek azért, hogy vitassák meg a béketárgyalásokkal kapcsolatos további lépése-

³² *Vásárhelyi*, 1985. 20. o.

³³ *Warga Lajos* államcsínynek nevezi Mátyásnak az eljárását. A keresztény egyház történelme. II. Sárospatak, 1906. II. (a továbbiakban: *Warga*, 1906.) 290. o.

³⁴ *Zsilinszky Mihály*: A Magyar Országgyűlések Vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. I. Budapest, 1880. (a továbbiakban: *Zsilinszky*, 1880.) 327. s. köv. o.

³⁵ V. ö. *Zsilinszky*, 1880. 309–327. o.

³⁶ *Vásárhelyi*, 1985. 20. o.; *Gálfy Zoltán*: Bocskai Apológiája és Pázmány Péter. In: *Határidő*. Kolozsvár 1995. 156. o.

³⁷ Regesták a külföldi Levéltárakból. Közli *Marczali Henrik*. Történelmi Tár, 1878. 918. o.

³⁸ *Szilágyi Sándor*: A magyar nemzet története. Budapest, 1897. V. k. 621. o.

ket. A nagyvezír már megelőzően Budára hívta a szultáni elismerés és ajándékok átadása végett. 1605. november 10-én találkozott Lala Mohamed nagyvezírral és átvette tőle a szultán ajándékát, a kardot, a királyi pálcát és a görög császár koronáját. Bocskai mindezt a szultán barátságának jeleként fogadta el, de kijelentette, hogy Magyarországnak van törvényes uralkodója és azt önmagára kötelezőnek tartja. Budáról Korponára sietett és kezdetét vették a bécsi békét megelőző tárgyalások.³⁹

Amint a prágai udvar minderről tudomást szerzett, mindent elkövetett annak érdekében, hogy Bocskait az arianizmus mellett még mohamedanizmussal is megvádolja.

Szenczi Németországból figyelte a magyarországi eseményeket. Barátja, Georg Rehm levelei voltak számára a legfontosabb hírforrások, beszámolt azokról az eseményekről amelyeket prágai barátaitól kapott.⁴⁰ A Bocskai elleni vádak már 1605-től ismeretesebbek voltak előtte. Bartolomeus Keckermann 1605-ben fordult Szenci Molnárhoz, hogy juttasson el hozzá olyan kiadványokat, amelyek által jobban megérthetné Bocskai céljait; fejedelem ellen felhozott prágai vádokról bizonyára tudott, és valószínűleg ismerhette az Apologia 1606-os Bártfai kiadását is.⁴¹

2. Az újrakiadás másik oka az általános európai helyzetben keresendő. Abban a helyzetben, politikai környezetben, ami a harmincéves háborút megelőzte.

A XVII. század első évtizedében a protestáns és katolikus érdekek elkülönültek egymástól, két politikai szövetség jött létre: 1608-ban a Protestáns Unió, 1609-ben a Katolikus Liga. A Protestáns Unió tagja volt Pfalz, Hessen, Württemberg, Anhalt és Brandenburg, vezetője, irányító politikusa IV. Frigyes pfalzi választófejedelem.⁴² A választó protestantizmushoz való hűségét Szenczi Molnár Albert is elismerte: neki és a hesseni örgrófnak ajánlotta 1607-ben Herbornban megjelent zsoldtáros könyvét. Ajánlásában úgy ír róluk, mint Németország két tündöklő fejedelméről.⁴³ Ők támogatták Szenczit a Biblia kiadásában is.⁴⁴

A Katolikus Ligát Bajorország, Baden, Stájerország, Köln és Mainz alkotta I. Miksa bajor választófejedelem vezetésével.⁴⁵

A két tábor között a harc ugyan csak később kezdődött el, de a félreértések miatt már 1609-ben elkerülhetlenné vált a magyar egyházak állásfoglalása.⁴⁶ A hazai és az európai események igazolták az Apologia kiadása és újrakiadása közötti két éves intervallumot. Mivel az Apologia három ízben is latinul jelent meg, arra a megállapításra juthatunk, hogy a szerzők a védőiratukat elsősorban nem a magyar olvasóknak szánták. A címzettek elsősorban a német fejedelemségek udvarai voltak. Német fordítás lehetősége is felvetődhet, amiről viszont nincs tudomásunk.

A német fejedelemségek és szabad városok Bocskai István szabadságharcának kitörésétől kezdve megoszlottak abban a kérdésben, hogy kit támogassanak, a császárt, vagy a fejedelmet? Ennek oka a reformáció kezdetétől megfigyelhető belső elkülönülés volt. A

³⁹ Erdély története. I. (Főszerk. Köpeczi Béla, szerk. Makkai László) Budapest, 1988. 537–541. o.

⁴⁰ NLI 172–173. o.; V. ö. *Vásárhelyi*, 1985. 18. o.

⁴¹ *Vásárhelyi*, 1985. 19. o.

⁴² *Warga*, 1906. 51–56. o.; *Szántó Konrád*: A katolikus egyház története. II. Budapest, 1988. 59–64. o.; *James B. North*: Az egyház története Pütkösdtől napjainkig. Szeged, 2001. (a továbbiakban: *J. North*, 2001.) 265–286. o.; *Owen Chadwick*: A reformáció. Budapest, 1998. 136–142. o.

⁴³ *Szenczi Molnár Albert*: Psalterium Ungaricum-1607. Szent Dávidnak Zsoldtárai, Nagyvárad, 1996. 5–31. o.

⁴⁴ NLI 263–264. o.

⁴⁵ *J. North*, 2001. 309–324. o.

⁴⁶ *Warga*, 1906. 296–300. o.; *Pokoly József*: Az erdélyi református egyház története, II. Budapest, 1904. (a továbbiakban: *Pokoly*, 1904.) 76–81. o.

pfalzi és brandenburgi választófejedelmek a württembergi herceggel együtt ellenségesen nézték Rudolf császár fellépését a magyar protestantizmus ellen és Bocskai igazsága mellett érveltek.⁴⁷ Heidelberg szabad város vezetősége is kinyilvánította, hogy a magyar protestánsok elnyomásában Rudolf semmi támogatásra ne számíton. Heidelberg nem csupán protestáns egyházakat említett, hanem a magyarok elnyomásáról beszélt (contra oppressionem Hungarorum). A Rudolf elleni fellépés határozottabb formát is öltött, olyannyira, hogy a pfalzi választófejedelem kérte: a Rudolf és Bocskai közötti vitát utalják a birodalmi gyűlés hatáskörébe. Ez Rudolfot még határozottabb protestánsellenes fellépésre ösztönözte és ugyanakkor félelemmel töltötte el. A német fejedelmek pedig, már azon voltak, hogy követeket küldenek Bocskai támogatására.⁴⁸ A Katolikus Liga tagjai ellenben általában pozitívan értékelték a bécsi béke kompromisszumait és Rudolf katolikus szempontjait támogatták.⁴⁹

Ki volt a szerzője az Apológiának? Csak következtetésekkel élhetünk. A nehézségek onnan erednek, hogy a szerző neve egyik kiadáson sem szerepel.

Két forrás határozottan Alvinczit tartja a szerzőnek. Mindkettőt fontosnak kell tartanunk. Az egyik a kortárs Pázmány Péteré, az „Öt szép levél”,⁵⁰ mely Grazban jelent meg 1609-ben,⁵¹ a másik az unitárius történetírást terméke, Kanyaró Ferenc „Unitárius történetírás és kálvin orthodoxis” című, 1895-ben megjelent műve.

Kiss Kálmán Alvinczi Péterről írott tanulmányában nem foglalkozik az Apologia kérdésével.⁵² Imre Sándor, az Alvinczi Péter életéről írt tanulmányában kerüli a kérdést, nagyobb terjedelmű művében, „Alvinczi Péter”-ben viszont egyértelműen Alvinczit tekinti az Apologia szerzőjének.⁵³ Nagy Géza,⁵⁴ Révész Kálmán,⁵⁵ Veress István⁵⁶ és Szlávik Mátyás⁵⁷ Alvincziről írt tanulmányaikban egyáltalán nem tesznek említést a védíratról.

Pázmány Péter láthatólag Alvinczit tekinti szerzőnek, amit az is bizonyít, hogy éppen a neki címzett Öt szép levélben foglalja össze – hét pontban – az Apologia elleni érveit. Alvinczi 1609-ben válaszolt a pontokra.⁵⁸ A munkát Bod Péter még látta és olvasta, feltehetően 1849-ig megvolt Bethlen Kata könyvtárában, a nagyenyedi kollégiumban. Az 1849-es tűzvész alkalmával Alvinczi válasza is elpusztult, mára egyetlen példánya sem maradt fenn.⁵⁹ Tartalmáról Bod Péter csak annyit jegyzett meg, hogy Alvinczi „Ebben fel-

⁴⁷ Erdély története. I. 532–541. o.

⁴⁸ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XI. 203.

⁴⁹ Pokoly, 1904. 9–22. o.; *Sebestyén Mihály*: Erdélyi fejedelmek. Marosvásárhely, 1993. 20–24. o.

⁵⁰ „Egy kereztien predikatorul S. T. D. P. P. az cassai nevezetes tanitohoz, Alvinczi Peter vramhoz iratott cot szep level.” A vitairat a szerző által újra átdolgozva megjelent a „Kalauz” 1613-i és 1623-i kiadásainak függelékében „Egy tudakozó prédikátor nevével iratott öt levél címmel. V. ö. RMNy II. 980.

⁵¹ *Szabó Károly* a kiadás helyétől Pozsonyt jelölte meg, melyről a későbbiekben kiderült, hogy téves, ugyanis Grazban jelent meg 1609-ben. V. ö. RMNy II. 980.

⁵² V. ö. *Kiss Kálmán*: Alvinczi Péter a kassai magyar pap. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1893. 11–13., 26–28., 44–46., 60–61. o.

⁵³ V. ö. *Imre Sándor*: Alvinczi Péter életéből. *Protestáns Szemle*, 1898. 515–525. o.

⁵⁴ V. ö. *Nagy Géza*: Alvinczi Péter a magyar protestáns unió előharcosa. Kolozsvár, 1937.

⁵⁵ V. ö. *Révész Kálmán*: Alvinczi és a kassai magyar vértanúk; *Üő*: Bocskay István Apológiája. *Protestáns Szemle*, 1906. 304–312. o.

⁵⁶ V. ö. *Veress István*: Egy érdekes lelet a baseli egyetemi könyvtárban. *Debreceni Protestáns Lap*, 1898.

⁵⁷ V. ö. *Szlávik Mátyás*: Pázmány és ellenfeleinek polémiájából. *Protestáns Szemle*, 1893. 80–102. o.

⁵⁸ „Egy tetetes, neve vesztett Pápista embertol, S: T: D: P: P: től küldetet szines öt Levcelekre rend szerint való Feleletti Alvinczi Pétertől a Kassai M. Ekklesia Lelki Pásztorától.” RMK I. 414.

⁵⁹ RMNy II. 941., 977.; RMK I. 414.

darabolja és apróra aprítja a Pázmán Péter reformátusokat csúfoló és mérgesen hahotáló s mocskoló leveleit.”⁶⁰ Az említett cáfolatot Pázmány szintén nem hagyhatta figyelmen kívül, s még ugyanabban az évben tizenhat részes művel válaszolt.⁶¹

Alvinczi Bocskai udvari prédikátora volt, magát mindvégig a kassai magyarok papjának nevezte. Mindez valószínűvé tesz, hogy döntő szerepe lehetett Kassán a „Legati et ministri ecclesiarum Hungaricarum” név alatt megírt Apológiában. Heltai János, róla írt könyvében, részletesen kifejti Alvinczi szerepét Bocskai udvarában.⁶²

Összegezve a szerzőség kérdésére vonatkozó megállapításokat: az Apológiát minden valószínűség szerint Alvinczi fogalmazta, esetleg szerkesztette is, tartalmi elemeit az ő személyisége határozta meg, a felvidéki protestáns lelkészek pedig átnéztek, kiadását javasolták és feltehetően anyagilag is támogatták a megjelenését.⁶³

Kik képviselték azokat a vádak, amelyek ellen az Apologia állást foglalt?

A címben ez áll: „advesus iniquissimas Monacho-Iesuitarum criminationes” (a jezsuita barátok alaptalan vádjai ellen). A cím csak a jezsuitákról tesz említést. Felvetődik a kérdés: miért nem említi Rudolfot és a Bécsi Udvar, a vádolók között?

Előjáróban meg kell jegyeznünk, hogy a jezsuitaellenesség egyik közhelye volt a kor németországi, és annak mintájára a magyar publicisztikának is. Will-Erich Peuckert megállapítása szerint a német röplapokban a spanyol zsarnokság veszélye és a jezsuita rend működése azonos fogalomként jelent meg.⁶⁴ Ebből kiindulva megállapíthatjuk, hogy a megfogalmazott jezsuitaellenesség elsősorban nem Alvinczi gondolkodásmódjának a jellemzője, hanem inkább a nemzetközi publicisztika közhelye, amelyet az Apologia is követ. Ebből a megfontolásból és irodalmi fogásból kiindulva az Apologia nem Rudolfot, hanem a jezsuitákat tartja fő vádlóknak.⁶⁵ Mindemellett tény marad, hogy Rudolfra a jezsuiták nagy befolyással voltak.⁶⁶

Mit védelt és ki ellen protestált az Apologia?

1. A legfőbb vád Bocskai és a magyar nemzet ellen az arianizmus vádja volt. „Az igazság folyását megakadályozni akarja az által, hogy Németország keresztyén fejedelmek és az egész keresztyén világot ellenünk, mint eretnekek ellen felbujtatja azzal az

⁶⁰ RMNy II. 977. ajánlása.

⁶¹ Alvinczi Peternek sok tetovaazo kerenghosekkel es czeghires gyalazatokkal fel halmozott feleletinek röüjd és keresztyeni szelidséggel való megh rostalása. Iratott Pazmany Petervvl, az iesvitak rendin való legh kisebb tanitótúl. RMNy II. 986.

⁶² Heltai János: Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok. Budapest, 1994. (a továbbiakban: Heltai, 1994.) 100–107. o.

⁶³ Nagy Barna: Geschichte und Bedeutung des Zweiten Helvetischen Bekenntnisses in den Osteuropäischen Ländern. In: Glauben und Bekennen. 400 Jahre Confessio Helvetica Posterior. Red. Joachim Staedtke. Zürich, 1966. 115. o.

⁶⁴ Heltai, 1994. 102. o., 44. lábjegyzet.

⁶⁵ Rudolf tömör jellemzését H. A. L. Fisher a következőkben foglalja össze: „Miközben a törökök a magyar határt pusztították, s Németország a zűrzavar és katasztrófa felé rohant ez a külön, felelőtlen agglagény, távol Németország zajos zsbivásárától a Prága fölött emelkedő magas várkastélyban csillagászok, kamarások és vegyészek között élte a maga életét, s amíg istállóit, könyveit, matematikai eszközeit és szeretőit nyugodtan élvezhette, a birodalom vezetésének unalmas munkáját szívesen bízta a hozzá nem értő szolgák egymást követő sorára. Ilyen uralkodó nem csendesíthette le a német nép egyre növekvő háborgását.” H. A. L. Fisher: Európa története. Budapest, é. n. I. 508. o.

⁶⁶ Vallásosságát részletesen tárgyalja Evans, Robert John Weston: Rudolf II and his World. Oxford, 1973. 84–115. o.

állítás, hogy maga a *méltóságos fejedelem* is ariánus.⁶⁷ Tény, hogy az akkori egyházi és politikai viszonyok között ennél nagyobb rosszat nem is mondhattak Bocskaira és a magyarokra a külföldi protestánsok előtt.⁶⁸

Az Apologia kemény kifejezéssel „blasphemum ac putium Arianorum dogma” (káromló és utálatos ariánus dogma) néven nevezi a tant,⁶⁹ és igazolni akarja, hogy Bocskai és hívei elismerik az egyetemes keresztyén hitvallás tételeit és a Szentháromságot imádják. A Credo szövegét a szereztetési formula szövegével zárja, amely előírja, hogy a keresztyén világban az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében keresztelnek. Ezt követi a határozott ítélet az ariánizmus felett: „ennélfogva ismét szentül állítjuk, hogy a heretikusoknak, Ariusnak, Servetnek, Samosatenusnak, Stankarusnak tanításával és tévedésével semmilyen közösséget nem vállalunk.”⁷⁰

Pázmány Péter visszautasítja a jezsuiták bűnösségét a váddal kapcsolatosan: „A jezsuita barátok azt hirdetik, hogy Bocskai ariánus volt ... miért nem nevezik meg, ki hirdette, hol? Mikor? Kinek? Soha nem is hallottam, hogy vélekedés lött volna a Bocskay ariánizmusáról.”⁷¹

E kérdés valóban fontos, mert az Apologia olyasmit szeretett volna igazolni, amiről szerzőjének nem volt ismerete. Arról, hogy a jezsuita barátok mikor és hol hirdették Bocskairól a fentieket, valóban nincs adatunk, mint említettük a jezsuiták „fiktív” vádlókként szerepelnek.

Az arianizmus elleni állásfoglalást harcias gondolattal, egyfajta fogadalomtétellel zárja az Apologia: „A legkeresztyénibb fejedelem segítségével ez a káromlás rövid időn belül felszámolódik és megsemmisíttetik, mihelyt megszűnnek azok a csapások és háborús zűrzavarok, amelyek most minket terhelnek.”⁷² Ez a mondat ígéretként szolgált a nyugati udvarok számára, és mintegy megnyugtató, hogy az arianizmus tana nem juthat el hozzájuk.

2. A Bocskait ért másik vád így hangzott: „nunc insurrexisset, qua ut pulsus ex toto regno Catholoci” (most azért lázadt fel, hogy az egész országból kiűzze a katolikusokat.)

A kérdésben Pázmány véleménye és felelete a legilletékesebb. Arra a vádra, hogy Bocskai ki szeretné irtani a katolikusokat, nem is felel. Válasza konkrét: „hazugság az,

⁶⁷ „cursum veritatis impedire fatagit Christianos Germaniae Principes uniuersumque orbem christianum in nos tanquam Haereticos concitando, hoc maxime nomine, quod ipse PRINCIPES ILLUSTRISSIMUS Arianus esset” Apologia et protestatio... Barthae, 1608. 2. o.

⁶⁸ A tan első terjesztője Arius (Arius) volt Kr. u. 250–336 között. Arius tanítása az idők folyamán több változáson ment át. Nyugaton megmaradt az eredeti formájában, keleten szemiarianus formában kompromisszumot kötött az ortodoxiával. A keresztyénségen belüli első heretikusnak tartott tanítás és szakadás képviselője volt e tan. Arius Libiában született, Anthiokiában tanult és Alexandriában tanított. 319 körül kezdte hirdetni, hogy a Szentháromság doktrínáját nem fogadja el, a Fiú nem egyenlő és nem egylényű az Atyával. A 320-ban tartott alexandriai zsinat és a 325-ös niceai zsinat elítélte a tanítást és Ariust száműzték Alexandriából. 334-ben visszahívták, ahonnan Konstantinápolyba ment és ott halt meg 336-ban. *Adolf Martin, Ritter*: Arius. In: *Martin, Greschat*: Gestalten der Kirchengeschichte. I. Stuttgart, 1984. 215–224. o.; *Carl, Andersen – Adolf Martin, Ritter*: Geschichte des Christentums. I/1. Berlin, 1993. 72–74. o.; *Kurt, Aland*: Geschichte des Christentums. I. Gütersloh, 1980. 182–200. o.

⁶⁹ Apologia, 2. o.

⁷⁰ „Detestamur itaque omnia Hereticorum, Arii, Serueti, Samosateni, Stanchiari et aliorum dogmata et errores nullamque unquam cum illis nos communionem habere velle, sancte affirmamus.” Apologia, 3. o.

⁷¹ *Pázmány Péter*: Összes művei. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Tarnóczy Márton. Budapest, 1983. (a továbbiakban: *Pázmány*) II. 585. o. Pázmány múlt időben beszél Bocskayról, ami azt igazolja, hogy a fejedelem halála utáni időben írta válaszát.

⁷² „Principe isto Christianissimo superstate, breuitollendam hanc blasphemiam spreemus, sedatis aliquantulum his quibus nunc undique premimur calamitatibus bellicis.” Apologia, 6. o.

hogy kevesen vannak Magyarországon a Római religión és hogy azok is titkon házakban és nem szentegyházakban gyakorolják az ő hiteknek rendtartását ... Nagy dolog bizony hogy ti. nálatok nincs székesegyházuk, mert elvontátok tőlük ... és az calvinistákhoz képest sokaknak monhattuk az catholikusokat, mert Magyarországra, ha az lutherista atyafiak közül kiválogattuk a calvinistákat, nincsenek annyian, mint ők gondolják.”

Pázmány a kérdéssel kapcsolatosan felsorolja a nagyobb katolikus városokat: Nagyszombatot, Sopron, Fülek, Szécsény, Gyöngyös. Barca János adata szerint: „Bocskay felkelések Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban 14 katolikus érsek és püspök alatt legfeljebb 300 áldozár lehetett.”⁷³ Pokoly József véleménye szerint a XVII. század első évtizedében Erdélyben a református anyaegyházak száma 400 volt, ez azonban csak feltételezés, mert a kérdés eldöntéséhez ő sem rendelkezett pontos adatokkal.⁷⁴ Általában véve meg kell vallanunk, hogy a három részre szakadt ország erre vonatkozó adatait nem ismerjük.

3. A fenti kérdéshez fűződik az Apologia megállapítása, hogy 39 évvel azelőtt magyar területen minden magyar egyház aláírta a kálvini irányú Debreceni Hitvallást. A vitázók – főleg Pázmány – a „Hungaricae omnes Ecclesiae Helveticae Confessioni subscripserunt”⁷⁵ kifejezést kárhoztatták. Személyes és egyben támadó Pázmány hangja: „cigányság az, hogy a magyarok minnyájan bevették az Helvécziai Confessiot ... Hát én bizony nyal tudom, hogy Magyarországnak ezred része sem tutygya mi légyen az Helvécziai Confessio, melynek híre nem volt az Bocskay idejébe is, csak Thököly Sebestyén eszkeskedése lön, hogy az Helvéciai Confessorul emlékezést tőnek az bécsi végzésbe.”⁷⁶

A kérdéssel kapcsolatosan tényként állíthatjuk, hogy 39 évvel azelőtt, az 1567. február 24–26. közötti alkotmányozó zsinaton valóban megjelentek a Tisza környéke, a Partiumnak és a Felvidék egyházmegyéiből, 17 esperességéből a lelkészek.⁷⁷ Ezen fogadták el Kálvin Kátéját, és a Debrecen–Egervölgyi hitvallást, illetve genfi mintára aláírták a következő évtizedekre meghatározó törvényeket és a Debreceni hitvallást. (Ennek a hitvallásnak az antitrinitáriusokkal szembeni állásfoglalására a későbbiekben még visszatérünk.) Azt azonban, hogy ezek az összegyűlt lelkészek jelentették volna az Apologia által említett „omnes Ecclesiae”-t, azaz az összes gyülekezetet, nem állíthatjuk. Látnunk kell, az Apologia siet is hozzátenni, hogy kivéve a lutheránus és katolikus helyeket. Amennyire túlzó tehát az Apologia megállapítása az „összes gyülekezet” tekintetében, éppoly túlzó Pázmány állítása is abban, hogy Bocskai előtt egy ezreléknyi lett volna a helvét irány híveinek száma.

Hivatkoznunk kell a „cuius regio” elvére és annak alapján ítélni meg a magyar főurak vallási helyzetét. Hányan voltak akik protestáns, főleg református hitre tértek és hányan voltak, akik – főleg Pázmány hatására – ismét visszatértek a római egyház kebelébe?⁷⁸ Egerváry Ödön a XVII. század elején 135 protestáns hitre tért nemes családot

⁷³ *Barca János*: A Tiszántúli Ev.Ref. Egyházkerület története. Debrecen, 1908. 18. o.

⁷⁴ *Pokoly*, 1904. 30. o.

⁷⁵ Az 1567-es debreceni zsinaton írták alá a valószínűleg Méliusz Juhász Péter által szerkesztett hitvallást, amelynek a latin változatában 12, magyar változatában 14 pont szerepel. V. ö. RMNy I. 228., 229.

⁷⁶ *Pázmány*, Az öt szép levél, negyedik levél.

⁷⁷ *Kiss Áron*: A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzése. Budapest, 1881. (a továbbiakban: *Kiss Áron*, 1881.) 465–561. o. Részletesen közli mind a két nyelven megfogalmazott hitvallást.

⁷⁸ Az adatokat és neveket közli *Lányi Károly*: Magyar egyháztörténet. Esztergom, 1866. 175–176 o.; *Sik Sándor*: Pázmány az író és az ember. Budapest, 1942. 72–84. o.

említ.⁷⁹ Az Apologia mindenesetre megerősíti azt a tényt, hogy a protestantizmus és azon belül a kálvinizmus rohamos terjedésnek indult a XVII. század elején.

4. Az Apologia a kálvini és lutheri irányzat közötti jó viszonyról tesz említést.

Szükségesnek látjuk e megállapítás bővebb kifejtését és a kor szelleme szerinti fontosságának bemutatását. A kálvini és a lutheri irányzat egymáshoz való közeledésének kísérletei a reformáció korától ismertek.⁸⁰ Az irenizmus mozgalma a két felekezett közötti kiegyezést, egyezséget tűzte ki célul.⁸¹ Megalapítójának és vezéralakjának David Pareus tartják,⁸² aki előbb az Ó- majd az Újszövetség professzoraként működött. Pareus egyik elmélete az volt, hogy a két felekezet közötti egységet egy szinkretikus úrvacsorai formula elfogadtatásával lehetne megteremteni. Pareus tanítását azonban saját kora egyházi és politikai viszonyainak tükrében kell szemlélnünk: gondolkodása a harmincéves háború katonai csoportosulásainak kialakulásával párhuzamosan szilárdult meg. A mozgalom csúcspontját 1606 és 1620 között, az európai protestáns szövetség kibontakozása idején érte el. A későbbi megnyilvánulásokból és irenikus iratokból megállapíthatjuk, hogy a protestáns „irenicum” csak befelé tekinthető türelmesnek, követői gyakran voltak türelmetlen, erőszakos valláspolitikai intézkedések kezdeményezői. Az irenizmus, akarva-akaratlanul, szoros összefüggésben állt a politikai szituációval.⁸³

Az Apologia szerzője, Alvinczi Péter, heidelbergi tanulmányai alatt jó kapcsolatba került Pareussal, akinek tanítását szimpátiával kísérte. Hazatérte után is levelezésben maradtak,⁸⁴ és Pareus jól ismerte Alvinczi Bocskai melletti és kassai tevékenységének jelentőségét.⁸⁵ Mestere hatására Alvinczit tekinthetjük a magyarországi irenizmus egyik legkiemelkedőbb képviselőjének. Annak ellenére, hogy illúzióknak tűnt, Alvinczi a protestáns egységet szorgalmazta, és az egész rendiség királyi hatalommal szembeni, egységes ideológiájává kívánta tenni.

Heltai János megállapítása szerint az Apologia az első olyan magyarországi irat, amely kifejezetten formában ugyan, de tudatosan képviseli az irenizmus eszméit. Gondolati újdonsága, hogy egységesnek látja a magyarországi protestantizmust.⁸⁶ Az Apologia megállapítja, hogy a magyarok túlnyomó részben helvét hitvallásúak, és csak néhány szabad

⁷⁹ Egerváry Ödön: A protestantizmus élethalálharca. H. n., é. n. 9. o.

⁸⁰ A reformációt a vezető személyiségek kisebb-nagyobb véleménykülönbségei ellenére is az egységbe való törekvés jellemezte. Luther és Kálvin műveiket csak pillanatnyi értékűnek tartották, későbbi feladatnak egy egységesítő dogmarendszer kidolgozását tekintették. Az 1555-ös augsburgi vallásbéke pedig azt akarta elérni, hogy a nyugati kereszténységben ne legyen több szakadás, a már meglevő katolikus-protestáns szakadás ne tagolódjék, a vitatkozó protestánsok tovább ne osztódjanak.

⁸¹ V. ö. Heltai, 1994. 50–65. o.; Leube, Hans: Calvinismus und Luthertum im Zeitalter der Orthodoxie. Hildesheim, 1972.; Wilhelm, Holtmann: Die pfälzische Irenik im Zeitalter der Gegenreformation, Inaugural-Dissertation, Göttingen, 1960.; Gottfried, Bender: Die Irenik Martin Bucers in ihren Anfängen (1523–1528), Hildesheim 1975.; Christoph, Böttigheimer: Zwischen Polemik und Irenik, Münster, 1996.; Von der Oekumenik zur Irenik. In Memoriam Wolfgang Philipp des Begründers der wissenschaftlichen Irenik. Red. Axel Hilmar Swinne, Marburg, 1969.; Irenik und Antikonfessionalismus im 17. und 18. Jahrhundert. Red. Harm, Kluebing, 2003, Hildesheim.

⁸² Vásárhelyi, 1985. 26–28. o.; Heltai, 1994. 65–73. o.; Günther, Brinkmann: Die Irenik des David Pareus. Hildesheim, 1972.

⁸³ Barcza József: A vallási türelem elvi alapjai a XVII. század magyar protestáns teológiájában. *Theológiai Szemle*, 1978. 282–291. o.; Vásárhelyi, 1985. 26–28. o.

⁸⁴ V. ö. Heltai, 1994. 74–78. o.

⁸⁵ Heltai, 1994. 84. o.

⁸⁶ A Debreceni Rövid Hitvallás aláírói az „összvegyült keresztény prédikátorok” nem tettek különbséget a Kálvint, illetve Luthert követők között.

város nevezi magát ágostai hitvallásának, akikkel „permanente concordia et charitate christiana sunt” (azaz „fennáll a békesség és a keresztyéni szeretet”).⁸⁷

Pázmány visszautasítja ezt a megállapítást, mondván: „nincs egység a kálvinisták és lutheránusok között bizonyosság Grawer Albert kassai iskola mesternek Bártfán kiadott könyve Kálvin ellen,⁸⁸ valamint Conrad Schlüsselburg Kálvin elleni könyve.”⁸⁹ Ebben teljesen igazat kell adnunk Pázmánynak, mert valóban, Grawer és más kálvinista és lutheránus írók ez időben – és később is – csúfosan veszekedtek egymással, ám az egyes hitviták ténye nem akadályozta meg Alvinczit, hogy az Apológiában mégis a két felekezet közötti jó viszonyt emelje ki és az Apologia aláírót sem abban, hogy ne úgy tüntessék fel magukat mint a „Legati & Ministri Ecclesiarum Hungaricarum,” azaz a magyar egyházak követői és lelkészei.

4. Az Apologia a felvidéki és észak-magyarországi lelkészek Kassán összegyűlt közösgének a műve, azaz a három részre szakadt Magyarország egy darabjéé. Megállapításai nem vonatkoznak Erdélyre, amelyről sajátosan fogalmaz: „Transylvania quae distincta et diversa est regio.” Ez nem minősítés, csupán megállapítás: a magyar haza török megszállás alatt van, a Felvidék Rudolf császár fennhatósága alatt áll, Erdély önálló fejedelemség; ezt érzékelteti, amikor megállapítja, „Erdélyben fennmaradt némely maradványa annak a kovásznak, amelyet Blandrata György és Dávid Ferenc kezdeményeztek.” A kulcsfogalmak a mondatban: „némi maradvány” (paucis reliquias) és „kevés helyen” (paucis locis). A korabeli kritika mindkét megállapítást tagadja. Leghatározottabban Pázmány Péter érvel ellene: „Hazugság az, hogy Erdélybe is csak kevesen vannak az áriánusok. Aki Erdélyt látta bizonytalán tuggya, hogy csak Kolozsvárba, Désen, Tordán, Enyeden anynyi áriánus volt, hogy csak az Isten számlálgatta meg.” Pázmány kijelentését, hogy csak Isten által megszámlálható sokasága volt az antitrinitáriusok száma Erdélyben, Kanyaró Ferenc is gyakran idézi. A múlt időt jelentő „volt” igét ki kell emelnünk.⁹⁰ E kérdésben az „Öt szép levél” írásakor Pázmánynak nem állhattak rendelkezésére pontos adatok. Figyelnünk kell arra a tényre, hogy abban a korszakban vagyunk, amikor Bethlen Gábor 1615-ben kiadta rendeletét, mely szerint a templomot annak kell adni, aki a „maior pars,” a „nagyobb rész” számarányát bírja. Bethlen aligha rendelkezik így, ha nem biztos benne, hogy saját református egyháza előnyös helyzetbe kerül! Az Apologia egyszerűen hangsúlyozni kívánta, hogy magyar területen többé nem befolyásos tényező az antitrinitárius egyház⁹¹ – és, politikai röpirat lévén, nem húzódozott a túlzásoktól.

5. Az Apologia nem csak az arianizmus vádja ellen tiltakozott, hanem szándékai szerint azt akarta elérni, hogy „a keresztyének meggyőződjenek arról, hogy alaptalan

⁸⁷ Apologia, 6. o.

⁸⁸ Grawer Albert kassai tanítóról pedig tudjuk, hogy 5 művet is megjelentetett Kálvinról, és írásában még az akkori hitviták hangneméhez képest is durván támadta meg a kriptokálvinista Sebastian Ambrosiust. V. ö. Bellvm Ioannis Calvini et Iesv Christi Nayareni Dei et hominis. Hoc est Anthithesis doctrinae Calviniorvm et Christi, in qua horrendissimae blasphemiae Calviniorum in quatuor praecipue articulis de persona Christi, coena Domini, baptismo et praedestinatione ... diluuntur. Autore m. Alberto Grawer, scholae Cassoviensis rectore. Bartphac, 1597. RMNy I. 790.

⁸⁹ Pázmány, 4. levél. Schlüsselburg Konrad (1543–1619) rostocki professzor volt, majd antwerpeni lelkész és szuperintendens. A szigorú és ortodox lutheri irányzathoz tartozott, amely elhatárolta magát a melanchtoni irányzattól. Éles, polemikus támadásaiért többször kellett változtatnia szolgálati helyét V. ö. Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Tübingen, 1957. Harmadik kiadás, V. k. 1449–1450. o.

⁹⁰ Kanyaró Ferenc: Unitárius történetírás, 215. o.

⁹¹ Balázs Mihály: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén. Budapest, 1988. 190–213. o. Részletesen tárgyalja a vallási tolerancia kérdését az unitáriusokkal szemben.; V. ö. Juhász András: Ökumenikus törekvések az erdélyi református egyház 16. és 17. századi történetében. Kolozsvár, 1994.

a jezsuiták rágalma, akik azt hazudják, hogy nálunk judaizmus, mohamedanizmus és más hamis dogmák és istentelen erettneségek uralkodnak.”⁹² Nincs tudomásunk arról, hogy ennek az állításnak valamilyen visszhangja lett volna. Pázmány legalábbis annyira képtelennek tartotta, hogy egyáltalán nem is reflektált rá.

Összegzésként tehát, az Apologia szerzői röpiratukban röviden summázták a trinitárius tan lényegét és hitvallásukként védték is azt. Ezt az állítólagos jezsuita vádak cáfolataként született „bizonyágtételt” az Apostoli Hitvallás, a Biblia, valamint a keresztség szereztetési ígéje alapján fogalmazták meg. Alvinczi és társai szem előtt tartották a precedens értékű és analóg helyzetben keletkezett Debreceni Rövid Hitvallást, amelyről írásukban említést is tettek –erre a fentiekben már utaltunk.⁹³

Fontos e párhuzam kiemelése, annál is inkább, mivel az 1560-as években az antitrinitarizmus már veszélyeztette a magyar, és főleg az erdélyi kálvini, illetve lutheri irányt. Kivált Erdély területén folyt ádáz harc az unitáriusok ellen, az ottani viták fergegét a szakirodalom bőven tárgyalja.⁹⁴ A királyi Magyarország területe sem volt mentes a tanok terjedésétől, a kálvini-lutheri irány képviselői ott is felléptek az antitrinitáriusok ellen. Ismeretes többek között Méliusznak a Debrecenben és környékén unitárius tanokat hirdető Arany Tamás ellen írt műve.⁹⁵ Az unitarizmus hódítása Erdélyben odáig jutott, hogy az egyházi vezető szerepben lévő Dávid Ferenc és Giorgio Blandrata befolyása alatt 1566-ban a Heidelbergi Káté fordítása is antitrinitárius szemléletben készült el⁹⁶ és úgy is adták ki Kolozsvárt.⁹⁷ Mintegy ennek ellensúlyozásaként fogalmazták meg és írták alá az 1567-es debreceni zsinaton a Hitvallást, figyelmeztetésként, hogy az unitáriusok iránti addigi engedékenységet azontúl harcias ellenlépésekre váltják. A szakirodalom elfogadja, hogy a hitvallás és az egyházi törvények (Articoli maiores)⁹⁸ nagy mértékben Méliusz Juhász Péter művei.⁹⁹

Alvincziék nem véletlenül hivatkoztak éppen erre az üzenet értékű Hitvallásra: az unitarizmus vádja ellenére az Apologia szerzői mindvégig megtartották az 1567-ben megfogalmazott szentháromság-hitet.

Az 1567-es zsinati hitvallás a Debreceni Rövid Hitvallás címen vált ismertté a szakirodalomban.¹⁰⁰ A Hitvallás kollektív jellegét a cím is megerősíti: „A Debrecenbe összevegyült keresztyén Prédikátoroknak igaz és szent írás szerént való vallások.”¹⁰¹ A „keresztyén prédikátorok” kifejezés a protestáns egyetemességre utal, azokra akik éle-

⁹² „Omnes Christiani agnosceront ut indignam Icsuitarum criminationem ac calumniam falsam esse qui Iudaismum, Mohamedanismum et alia falsa dogmata apud nos vigere nungantur.” Apologia, 6. o.

⁹³ RMNy I. 228. ajánlása, RMNy I. 229. ajánlása.

⁹⁴ V. ö. A legjelentősebbeket soroljuk fel: *Bak Zsuzsanna*: Károli Gáspár élete és munkássága. Debrecen, 1993.; *Biró Sándor – Bucsay Mihály*: A magyar református egyház története. Budapest, 1949.; *Bucsay Mihály*: A reformátorok úrvacsoravítái. Sárospatak–Budapest, 1942.; *Botta István*: Mélius Péter ifjúsága. Budapest, 1978. *Buzogány Dezső*: Melancthon úrvacsorátana levelci alapján. Budapest–Debrecen, 1999.; *Juhász István*: Hit és türelem. Kolozsvár 1996.

⁹⁵ RMNy I. 181. ajánlása.

⁹⁶ *Juhász István*: A Heidelbergi Káté XVI–XVIII. századi erdélyi kiadásai. In: Hitvallás és türelem. Tanulmányok az Erdélyi Református Egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből. Kolozsvár, 1996. 41–57. o.

⁹⁷ RMNy I. 215. ajánlása.

⁹⁸ RMNy I. 226. ajánlása.

⁹⁹ *Révész Imre* egyértelműen Méliust nevezte meg szerzőnk: *Egyháztörténet*. Budapest, 1993. 123–124.

¹⁰⁰ *Kiss Áron*, 1881. 459. o.; l. a 74. jegyzetct.

¹⁰¹ *Kiss Áron*, 1881. 520. o.

sen elhatárolják magukat a tévtanításoktól és magukat az igaz keresztyéni vallás követőinek tartják. Itt érdemes megjegyeznünk, hogy a zsinat végén a tagok az 1566-ban Zürichben kiadott helvét hitvallást is elfogadták,¹⁰² amely arra mutat, hogy a jelenlevők egyértelműen a kálvini irányhoz tartoztak.

A latin változat címe viszont teljesebb. Arra is utal, hogy kik ellenében fogalmazódott meg a Hitvallás: „A február 24-re Debrecenbe összehívott zsinat hitvallásának és végzéseinek summája, amelyben Szabelliusnak és Szervétusnak, Ariusnak, Fontinusnak, a manicheusoknak eretnekségei és Stankarusnak s az Antikrisztus szennyeit védő pszükhomakaristáknak hamis hittételei Istennek legtisztább igéiből megcáfolva és kárhóztatva vannak.”¹⁰³ Ebből következik, hogy a zsinat tagjai elsősorban az eretnekek, illetve az antitrinitarizmus hívei ellen léptek fel apologetikus jellegű hitvallással. Hangsúlyoznunk kell ehelyt, hogy a Hitvallást a zsinat tagjai II. Jánosnak, Magyarország és Erdély királyának ajánlották, akinek az unitarizmus iránti érdeklődése közismert volt.¹⁰⁴ Az 1606-as Bocskai-Apologia viszont, címzés és ajánlás nélkül, a protestáns külföldnek szólt.

Az említett Hitvallás, az unitárius tanítás egyes tételét állítva ellenpéldának, tézis-antitézis formájában íródott; összesen 14 tételből 5 foglalkozik a Szentháromsággal és Krisztus istenségével, mintha a szentháromságtan védelmét szeretné megerősíteni („1. Az egy való istenségről. 2. A szent háromságról. 3. A christus való istenségéről es hogy öröktül fogva született istennec fia. 4. Az Szentlélec valo es egyenlű és imádandó istenségről. 5. A közbenjáróról.”¹⁰⁵) és külön fejezetet szentel a Szervét-követők tanításának megcáfolására. A Szentháromság melletti érveket nyolc fejezet tárgyalja, és akárcsak később, az Apologiában, az állításokat az Apostoli Hitvallásból és a Szentírás különböző helyeiről való idézetek támasztják alá.¹⁰⁶ Az érvek felsorakoztatásából is kiderül, hogy az unitáriusokkal való vita már régebbi keletű: „A Szentháromságról felséges II. János fejedelemhez írt védbeszédünkben több ezerszer bebizonyítottuk.”¹⁰⁷

Alvincziék 1606-ban nem véletlenszerűen hivatkoztak a Debreceni Hitvallásra, ezzel is kiemelve annak zsinórmérték jellegét. A Szentháromságról való bizonyágtétel mindkét esetben az unitarizmus elleni védekezés során fogalmazódott meg.

Az Apologia utolsó sorai emelkedett hangúak: „... ismerjenek el bennünket a Krisztusban testvéreiknek, szeressenek minket és ügyünket ... védelmezzék, hogy így mindnyájan érezzék, hogy mi, bár testileg igen távol vagyunk egymástól, egyek vagyunk a Krisztusban.”¹⁰⁸ E befejezés hangsúlyos utalás az Apologia politikai céljára: a „bár testileg igen távol vagyunk” kifejezés a nyugati protestánsokra történt utalás, éppen akiknek megértésére és segítségére a védírat apellált. A protestáns német fejedelmek állásfoglalása a katolikus császárral és a birodalmi rendekkel szemben meghatározó

¹⁰² RMNy I. 226.

¹⁰³ Az összevetéshez a *Kiss Áron* által lefordított verziót használom, annál is inkább mert az teljesebb és tudományosabb modorban íródott, mint a magyar. A két verzió között a különbség, hogy míg a magyarban 14, addig a latin formában 12 tétel szerepel. *Kiss Áron*, 1881. 465–519. o.

¹⁰⁴ *Kiss Áron*, 1881. 466. o.

¹⁰⁵ RMNy I. 229. ajánlása.

¹⁰⁶ *Kiss Áron*, 1881. 486–500. o.

¹⁰⁷ Uo. 498. o.

¹⁰⁸ Apologia, 7. o.

volt a magyar nemzet számára. Alvincziék a jezsuiták említése által lényegében egy, a katolikus Habsburgok vezette ellenséges államrend ellen foglaltak állást.

Az Apologiában felfedezhető irenizmus sajátos magyar vonatkozása, hogy az arianizmus vádját a magyar „névre”, a magyar nemzet egészére kiterjeszti, s a felekezeti és egyéni sérelmeket nemzeti értékűvé teszi.

Az Apologia röpirat volt, amely nem kért konkrétan segítséget. Kérdéseket akart tisztázni, amelynek bizonytalanság volt a következményei.